

УДК 378.018.8:159.9-051

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-0409.2024.1.2>

**Архипова Т. М.**

аспірант кафедри практичної та клінічної психології  
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова  
e-mail: tanyushaarhipova@icloud.com  
ORCID ID: 0000-0003-4554-2404  
Researcher ID: KII-9871-2024

## ПСИХОЛОГІЧНІ ПРИЧИНИ АГРЕСІЇ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті висвітлено результати дослідження психологічних причин агресії підлітків старшого шкільного віку в умовах війни. У дослідженні взято групу підлітків 9–10 класів міста Подільська. Загальну вибірку даного дослідження становлять 180 осіб віком від 14 до 16 років. Дослідження проводилося за допомогою таких методик, як: тест А. Баса й А. Дарки, тест К. Леонгарда та Г. Шмішека, методика Ч.Д. Спілбергера в адаптації Ю.Л. Ханіна. Проективні методи. Під час констатувального етапу дослідження за допомогою статистичного аналізу доведено, що величина коефіцієнта кореляції у хлопчиків високої сили та статистично значущою є між такими параметрами, як: ригідність і педантичність ( $r = 0,411$ ;  $p \leq 0,001$ ); тривожність і збудливість ( $r = 0,437$ ;  $p \leq 0,001$ ); фізична агресія та дратівливості ( $r = 0,43$ ;  $p \leq 0,001$ ). Величина коефіцієнта кореляції була середньої сили та статистично значущою між такими параметрами, як: вербальна агресія та ригідність ( $r = 0,267$ ;  $p > 0,01$ ); циклотимність ( $r = 0,293$ ;  $p > 0,001$ ); демонстративність ( $r = 0,261$ ;  $p > 0,01$ ). Величина коефіцієнта кореляції в дівчат була високої сили та статистично значущою між такими параметрами, як: фізична агресія та непряма агресія ( $r = 0,524$ ;  $p \leq 0,001$ ); вербальна агресія та циклотимність ( $r = 0,461$ ;  $p \leq 0,001$ ). Коефіцієнти свідчать про прямий зв'язок між цими параметрами.

**Ключові слова:** підлітки, гендерні відмінності, агресивність, криза підліткового віку, психічне здоров'я, психологічне благополуччя.

**Постановка проблеми.** Проблема агресії є однією з найбільш актуальних у сучасному суспільстві. Щодня засоби масової інформації повідомляють про випадки агресивності, які виявляються в різних формах. Разом із загальним зростанням агресії нині спостерігається підвищення рівня дитячої агресії, яка, за результатами досліджень, залишається стійкою протягом часу та часто перетворюється на правопорушну поведінку в юнацькому та дорослому віці [1].

Сучасні підлітки мають численні чинники, що впливають на їхній психологічний стан, як-от емоційний дискомфорт, труднощі в навчанні під час воєнного конфлікту, негативний вплив навколишнього середовища тощо З іншого боку, агресія без особистісної ворожості може бути корисним чинником у соціальній адаптації, сприяти розвитку особистості та покращенню середовища. Правильне виховання підсилює конструктивну агресію, що стимулює творчий і гармонійний розвиток особистості, а помилки виховання можуть призвести до делінквентної поведінки [2].

Однією із проблем, пов'язаних із психологічним станом підлітків під час війни, є зростання агресивності та насильства. Воєнні конфлікти часто призводять до загострення конфліктів, що поглиблює емоційний дискомфорт серед підлітків і сприяє проявам агресії. Невизначеність, страх і стрес, пов'язані з воєнними діями, призводять до напруження та роздратування серед молоді, що сприяє збільшенню конфліктів і насильства через знижену здатність контролювати емоції та реакції на подразники [8].

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Проблема агресивності підлітків дуже актуальна в сучасному житті, поширення насильства та жорстокості, які спостерігаються в підлітковому віці, зумовлюють занепокоєність. Ми можемо напевно стверджувати, що на тлі зростання агресії в сучасному житті майже кожен підліток сам зазнав агресивних дій чи застосовував їх до інших. У своєму дослідженні ми також згодні з українськими науковцями (Є. Карпенко, О. Видра, В. Кутішенко, В. Поліщук), які вивчають педагогічну та вікову психологію [7]. Вони зазначають, що зазвичай агресія зростає в часи критичних вікових періодів. У зв'язку із психофізіологічними змінами в підлітковому віці агресія посилюється в демонстративній поведінці, авторитет із батьків і дорослих повільно перемикається на однолітків [5].

Наше дослідження підкріплюється висновками праці С. Беляєвої та Г. Ванаквої, де теж встановлено, що підліткова агресія має не тільки негативний бік, вона дає можливість підліткам досягати цілей і вирішувати проблеми, тим самим підтримувати самооцінку [4].

Особливе занепокоєння спричиняє культ насильства на екрані, демонстрація моделей агресивної поведінки в засобах масової інформації, а також захопленість сучасних юнаків і дівчат відео- і комп'ютерними іграми агресивного змісту. Різні культурні та соціальні традиції можуть по-різному сприймати участь у бійках хлопчиків і дівчат [3].

Зважаючи на значний вплив війни на емоційний стан і соціальну інтеграцію підлітків, підтримка їхнього психологічного благополуччя має ґрунтуватися на розумінні культурних і соціальних особливостей. Кожна культура має власні уявлення про психічне здоров'я та способи його збереження, тому важливо працювати з місцевими громадами та враховувати їхні традиції та цінності під час розроблення програм підтримки [6].

Отже, важлива частина розвитку дитини – це гарантування безпечного середовища, це не тільки фізична безпека, а створення психологічної й емоціональної безпеки, вони потребують захисту в будь-яких ситуаціях – удома, у школі чи в будь-яких громадських місцях. Вивчення психологічних особливостей агресивної поведінки є необхідним і дозволить розширити спектр характерних особливостей життя підлітків і їхнього психічного здоров'я [9].

**Мета статті** – дослідження психологічних причин агресії підлітків старшого шкільного віку в умовах війни.

**Виклад основного матеріалу дослідження.** Дослідження було проведено в м. Подільськ, у школі № 5. У дослідженні брали участь 180 учнів 9–10 класів: 90 хлопчиків і 90 дівчат. Вік респондентів – 14–16 років. Нами було використано емпіричні методи (спостереження, соціальний опитувальник із 19 питань), психодіагностичні методики показників і форм агресії А. Баса й А. Дарки, для визначення акцентуації характеру – тест К. Леонгарда та Г. Шмішека; з метою виявлення рівня тривожності – методика Ч.Д. Спілбергера в адаптації Ю.Л. Ханіна. Проективні методи – психогеометричне тестування С. Деллінджер і методика «Тварина, що не існує». Математико-статистичні методи: оброблення результатів дослідження за допомогою t-критерію Стьюдента для порівняння двох незалежних вибірок, критерій Пірсона ( $r$ ), кореляційний параметричний аналіз. Аналіз емпіричних даних здійснювався за допомогою статистичного програмного пакету IBM SPSS Statistics 22.0.0. Ми припустили, що існує зв'язок психосоціальних детермінантів і агресивної поведінки підлітків. Метою дослідження було визначення причин агресії підлітків в умовах війни та способів їх усунення. На початку дослідження з підлітками було проведено бесіду, пояснено принципи та терміни, які використовуються в тестах. Нами було проаналізовано середні арифметичні значення за шкалами агресії, одержані за методикою А. Басса – А. Дарки. Отримано такі результати в дівчат: фізична агресія в дівчат – 4,6, непряма агресія – 4,68; роздратування – 5,72, негативізм – 2,92, образа – 4,42, підозрілість – 5,5, вербальна агресія – 6,58, почуття провини – 5,83, індекс агресивності – 15,83, індекс ворожості – 9,89. У хлопчиків: фізична агресія – 5,46, непряма агресія – 4,72; роздратування – 5,4, негативізм – 2,7, образа – 4,32, підозрілість – 5,29, вербальна агресія – 6,5, почуття провини – 5,49, індекс агресивності – 16,6, індекс ворожості – 9,48.

Оброблення результатів дослідження за допомогою t-критерію Стьюдента для порівняння двох незалежних вибірок середніх показників за методикою А. Басса – А. Дарки: за показниками індекс агресивності  $t = -1,09$ , не має значних значущих відмінностей,  $p = 0,05$ , число ступенів свободи  $F = 178$ , критичне значення t-критерію = 1,97 за рівня значущості 0,05. За показниками емотивності було виявлено статистично значущі відмінності  $t = 3,54$ , число ступенів свободи  $F = 178$ , критичне значення t-критерію = 1,97 за рівня значущості 0,05. За показниками тривожності теж було виявлено статистично значущі відмінності:  $t = 2,93$ , число ступенів свободи  $F = 178$ , критичне значення t-критерію = 1,97 за рівня значущості 0,05.

Середні арифметичні значення для визначення акцентуації характеру – тест К. Леонгарда – Г. Шмішека – у дівчаток такі: гіпертимний тип – 14,29, застряглий – 13,38, емотивний – 15,03, педантичний – 12,81, тривожний – 13,14, циклотимічний – 14,42, демонстративний – 12,64, збудливий – 11,32, дистимічний – 10,50, екзальтований – 16,43. У хлопчиків: гіпертимний тип – 14,80, застряглий – 12,46, емотивний – 12,29, педантичний – 11,70, тривожний – 10,52,

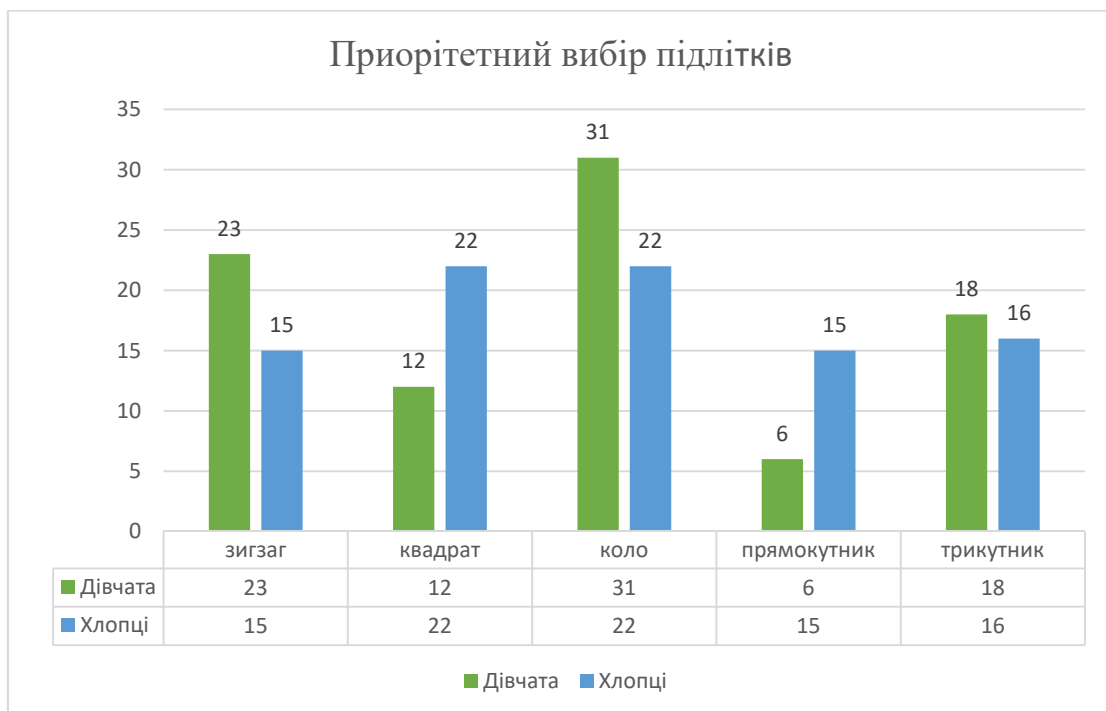
циклотимічний – 13,32, демонстративний – 11,67, збудливий – 11,20, дистимічний – 10,99, екзальтований – 13,11. За методикою Ч.Д. Спілбергера в адаптації Ю.Л. Ханіна ми отримали у хлопчиків такі середні арифметичні значення: ситуаційна тривожність – 43,42; особистісна тривожність – 45,21. У дівчаток ситуаційна тривожність – 43,60; особистісна тривожність – 46,61.

Наступний тест, а саме психогеоетричне тестування С. Деллінджер, виявив, що більшість дівчат обрали коло, це свідчить, що їм властиві висока чутливість, розвинута емпатійність – здатність співпереживати, співчувати, емоційно відгукватися на переживання іншої людини.

Хлопці обирають квадрат і коло, що свідчить про їхні основні риси характеру – працелюбність, наполегливість, потребу доводити розпочату справу до кінця. «Люди-квадрати» радше «вираховують» результат, аніж здогадуються про нього. Вони надзвичайно уважні до деталей, дрібниць, а також люблять раз і назавжди заведений порядок. Витривалість, терпіння та методичність зазвичай роблять їх висококласними спеціалістами у своїй галузі. Усі ці якості сприяють тому, що «квадрати» можуть стати добрими адміністраторами, виконавцями, але рідко бувають хорошими розпорядниками, менеджерами.

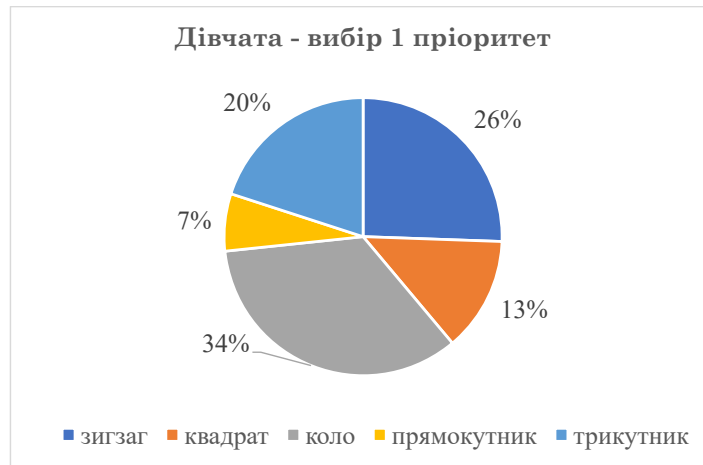
Розглянемо отримані дані графічно (рис. 1).

Під час дослідження за допомогою статистичного аналізу доведено, що величина коефіцієнта кореляції у хлопчиків високої сили та статистично значущою є між такими параметрами, як: ригідність і педантичність ( $r = 0,411$ ;  $p \leq 0,001$ ); тривожність і збудливість ( $r = 0,437$ ;  $p \leq 0,001$ ); фізична агресія та дратівливість



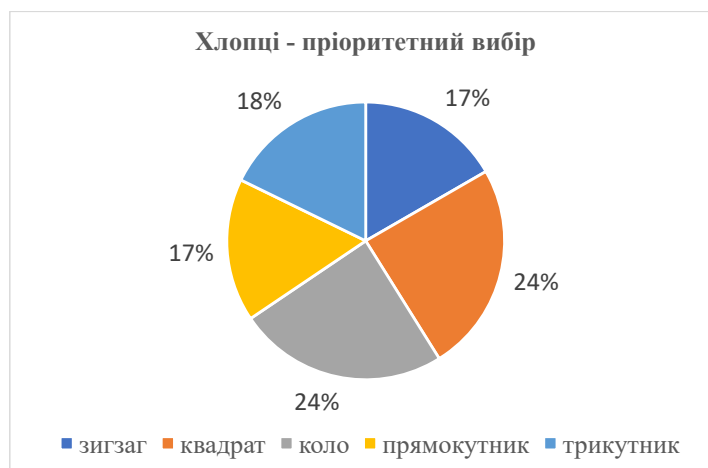
**Рис. 1. Результати хлопчиків і дівчаток за геометричним тестом Сьюзен Деллінджер**

Представимо отримані дані дівчат у вигляді діаграми.



**Рис. 2. Пріоритетний вибір дівчаток у % співвідношенні за тестом Сюзен Деллінджер**

Представимо отримані дані хлопчиків у вигляді діаграми.



**Рис. 3. Пріоритетний вибір хлопчиків у % співвідношенні за тестом Сюзен Деллінджер**

( $r = 0,43$ ;  $p \leq 0,001$ ). Величина коефіцієнта кореляції була середньої сили та статистично значущою між такими параметрами, як: вербальна агресія та ригідність ( $r = 0,267$ ;  $p > 0,01$ ); циклотимність ( $r = 0,293$ ;  $p > 0,001$ ); демонстративність ( $r = 0,261$ ;  $p > 0,01$ ). Величина коефіцієнта кореляції в дівчаток була високої сили та статистично значущою між такими параметрами, як: фізична агресія та непряма агресія ( $r = 0,524$ ;  $p \leq 0,001$ ); вербальна агресія та циклотимність ( $r = 0,461$ ;  $p \leq 0,001$ ). Коефіцієнти свідчать про прямий зв'язок між цими параметрами.

**Результати дослідження.** Наше дослідження було проведено та спрямовано на виявлення зв'язку психологічних особливостей підлітків і агресивної поведінки

в умовах воєнного стану. У роботі за показниками емотивності та тривожності було виявлено статистично значущі відмінності, за допомогою статистичного аналізу доведено, що величина коефіцієнта кореляції у хлопчиків високої сили та статистично значущою є між такими параметрами: ригідністю та педантичністю; тривожністю та збудливістю; фізичною агресією та дратівливістю. Величина коефіцієнта кореляції була середньої сили та статистично значущою між такими параметрами, як: вербальна агресія та ригідність, циклотимність і демонстративність. Величина коефіцієнта кореляції в дівчат була високої сили та статистично значущою між такими параметрами, як: фізична агресія та непряма агресія; фізична агресія й особистісна тривожність; вербальна агресія та циклотимність. Коефіцієнти свідчать про прямий зв'язок між цими параметрами.

**Результати** роботи можна використовувати як джерело розширення фактологічної бази у вивченні феномену агресивної поведінки, можуть бути використані для навчання майбутніх педагогів і психологів, а також для написання інших наукових робіт, які стосуються даної проблеми,

**Висновки та перспективи подальшого дослідження.** Агресія зазвичай є деструктивною поведінкою і суперечить усім соціальним нормам, це відбивається в неадекватному реагуванні на події. Агресивні дії підлітків стають проблемою не тільки оточення, вони також страждають від цієї руйнівної сили, ідеться не тільки про фізичну агресію, мовчання як одиниця мовної поведінки теж є маркером агресивності [10]. До психологічних особливостей підліткового віку належать виражена демонстративність і відхилення від загальноприйнятих, найбільш поширених і усталених суспільних правил.

Але важливо зазначити, що психологічні дослідження, які вивчають це явище, не є ефективними у вирішенні проблеми агресивності підлітків, саме тому ми обрали цю тему для наукового дослідження та написання статті. Отже, вивчення впливу психологічних детермінантів агресивності підлітків є вкрай важливим для розширення спектра характерних особливостей життя підлітків і їхнього психологічного благополуччя.

Перспективами розвитку в цьому напрямі є вивчення взаємозв'язку агресивної поведінки із чинниками психічного здоров'я підлітків старшого шкільного віку.

#### **Список використаних джерел і літератури**

1. Аршава І., Носенко Д. Суб'єктивне благополуччя і його індивідуально-психологічні та особистісні кореляти. *Вісник Дніпровського університету*. Серія «Педагогіка і психологія». 2012. № 18 (20). 9/1. С. 3–10.
2. Архипова Т., Уханова А. Гендерні особливості агресивної поведінки в контексті психічного здоров'я старших школярів. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2020. <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2020-52-2-179-192>.
3. Особливості психічного здоров'я першокурсників на етапі адаптації до професійного навчання в умовах воєнного стану / Г. Афузова та ін. *Габітус*. 2022. Вип. 41. С. 278–283. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.49>.
4. Беляєва С. Дитячі негаразди: лікуємо любов'ю. Київ, 2013. 112 с.

5. Видра О. Вікова та педагогічна психологія. Київ, 2011. 112 с.
6. Жизномірська О. Гендерні особливості агресивності у підлітковому віці. *Формування гендерної культури майбутніх учителів*. 2005. С. 131–134.
7. Карпенко Є. Вікова та педагогічна психологія : Актуальні стадії сучасних українських учених. Дрогобич : Посвіт, 2014. 152 с.
8. Карамушка Л. Психічне здоров'я особистості під час війни: як його зберегти та підтримати : методичні рекомендації. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2022. 52 с.
9. Охорона психічного здоров'я в умовах війни : у 2 т. / пер. з англ. Т. Семигіної та ін. 2-ге вид. Київ. : Наш формат, 2022. Т. 1. 568 с.
10. Павелків В. Специфіка прояву агресії та деструктивної поведінки в підлітковому віці. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України. 2019. № 30. С. 483–494. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-30.%p>.

### References

1. Arshava, I.F., & Nosenko, D.V. (2012). Subiektyvne blahopoluchchia i yoho indyvidualno-psykholohichni ta osobystisni koreliaty [Subjective well-being and its individual psychological and personal correlates]. *Visnyk Dniprovskoho universytetu*. Seriia "Pedahohika i psykholohiia", 18 (20). 9/1. p. 3–10 [in Ukrainian].
2. Arkhypova, T.M., & Ukhanova, A.I. (2020). Henderni osoblyvosti ahresyvnoi povedinky v konteksti psykhichnoho zdorovia starshykh shkoliariv [Gender characteristics of aggressive behavior in the context of mental health of senior schoolchildren]. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii. Stattia u naukovomu zhurnali*. <https://doi.org/10.33216/2219-2654-2020-52-2-179-192> [in Ukrainian].
3. Afuzova, H.V., Naidonova, H.O., & Krotenko, V.I. (2022). Osoblyvosti psykhichnoho zdorovia pershokursnykiv na etapi adaptatsii do profesiinoho navchannia v umovakh voiennoho stanu [Peculiarities of the mental health of first-year students at the stage of adaptation to professional training under martial law]. *Naukovyi zhurnal Habitus*. 41, 278–283. <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.41.49> [in Ukrainian].
4. Bieliaieva, S.Ia. (2013). *Dytiachi neharazdy: likuiemo liuboviu [Children's problems: treated with love]*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Vydra, O.H. (2011). *Vikova ta pedahohichna psykholohiia [Age and pedagogical psychology]*. Kyiv : Tsentр uchbovoi literatury [in Ukrainian].
6. Zhyznomirskа, O.H. (2005). Genderni osoblyvosti ahresyvnosti u pidlitkovomu vitsi [Gender characteristics of aggressiveness in adolescence]. *Formuvannia hendernoi kultury maibutnikh vchyteliv* [in Ukrainian].
7. Karpenko, Ye.V. (2014). *Vikova ta pedahohichna psykholohiia : Aktualni stadii suchasnykh ukrainskykh uchenykh [Age and pedagogical psychology: Current stages of modern Ukrainian scientists]*. Drohobych : Posvit [in Ukrainian].
8. Karamushka, L.M. (2022). *Psykhične zdorovia osobystosti pid chas viiny : yak yoho zberehty ta pidtrymaty [Mental health of the individual during the war: how to preserve and support it] : metod. rekomendatsii*. Kyiv : Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy [in Ukrainian].
9. Semyhina, T., Pavlenko, I., Ovsiannikova, Y., & Teslenko, O. (2022). *Okhorona psykhichnoho zdorovia v umovakh viiny [Protection of mental health in conditions of war]: u 2 t. / per. z anhl. 2-he vyd.* Kyiv : Nash Format [in Ukrainian].

10. Pavelkiv, V. (2019). Spetsyfika proiavu ahresii ta destruktyvnoi povedinky v pidlitkovomu vitsi [Specifics of the manifestation of aggression and destructive behavior in adolescence]. *Zbirnyk naukovykh prats "Problemy suchasnoi psykholohii" Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka, Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy*. № 30. S. 483–494. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-30.%p> [in Ukrainian].

**Arkhypova T. M.**

Postgraduate Student of the Department of Practical and Clinical Psychology  
Odesa I. I. Mechnikov National University

## **PSYCHOLOGICAL CAUSES OF ADOLESCENT AGGRESSION IN THE CONDITIONS OF WAR**

The article highlights the results of a study of the psychological causes of aggression among high school adolescents in the condition of war. The study involved a group of adolescents in grades 9–10 in Podilsk. The total sample of this study was 180 people aged 14 to 16 years. The study was conducted using the following methods: A. Bass and A. Darka's test, K. Leonhard and G. Schmiszek's test, and the method of C.D. Spielberger in the adaptation of Y.L. Khanin. Projective methods. During the ascertaining stage of the research through statistical analysis, it was proved that the value of correlation coefficient in boys of high strength and statistically significant is between the following parameters: rigidity and pedantry ( $r = 0,411$ ;  $p \leq 0,001$ ); anxiety and excitability ( $r = 0,437$ ;  $p \leq 0,001$ ); physical aggression and irritability ( $r = 0,43$ ;  $p \leq 0,001$ ). The value of the correlation coefficient was of medium strength and statistically significant between the following parameters: verbal aggression and rigidity ( $r = 0,267$ ;  $p > 0,01$ ); cyclothymia ( $r = 0,293$ ;  $p > 0,001$ ); demonstrativeness ( $r = 0,261$ ;  $p > 0,01$ ). The value of the correlation coefficient in girls was high and statistically significant between the following parameters: physical aggression and indirect aggression ( $r = 0,524$ ;  $p \leq 0,001$ ); verbal aggression and cyclothymia ( $r = 0,461$ ;  $p \leq 0,001$ ).

**Key words:** adolescents, gender differences, aggressiveness, adolescent crisis, mental health, psychological well-being.